

Анаксимен из Лампсака

Реторика за Александра

Превела
МАРИЈА МАТОЈАНИ

БУКФАЛ

Аристотел жели успеха Александру¹

Писао си ми да си многе често слао код нас да разговарају о томе како би за тебе требало саставити методе политичког говора. Ја, опет, у то време нисам одлагао посао због немарности, него због тога што сам настојао да ти о томе пишем тако прецизно како нико други, од оних који се тиме баве, није писао. [2] И с разлогом сам имао такву намеру: јер, као што настојиш да имаш најлепшу одећу од свих људи, тако треба да настојиш да стекнеш и најчувенији дар говора. Јер, много је лепше, и достојније једног краља, имати племениту душу него

¹ Уводно писмо „Александру од Аристотела“ једно је од најпознатијих реторичких подметачина у историји књижевности. Већина савремених филолога слаже се око тога да је оно псеудоепиграф, односно вешто израђен фалсификат који је имао два циља: да делу обезбеди већи ауторитет и да му осигура опстанак кроз векове. Писмо одише претераном сервилношћу и моралисањем које уопште не личи на Аристотелов сув, аналитички и готово научни стил. Док прави Аристотел у својој *Никомаховој еџици* расправља о врлини као средини, ово писмо покушава да остави утисак призвука дворског саветника који се додворава моћнику. То је класичан пример како фалсификатор замишља да би „учени филозоф“ требало да се обраћа краљу. Аутор писма тврди да ово дело шаље како

видети телесну спољашњост лепо одевену. [3] Такође је неприкладно да онај ко је први у делима изгледа заостао у говору међу обичним светом, нарочито ако се зна да је код оних који живе под народном владом обичај да се у свим стварима позивају на народ, а код оних под краљевском влашћу – на разборит говор. [4] Као што заједнички закон обично поправља независне градове водећи их према оном најбољем, тако би твој говор могао да оне под твојом краљевском влашћу води према оном корисном. Јер закон је, једноставно речено, говор одре-

би Александар научио да влада без ослањања на силу. Међутим, чим започне Анаксименов текст, улазимо у свет чистог прагматизма. Писмо обећава „философију“, а текст испод њега нуди „оруђе за манипулацију“. Тај дисконтинуитет најјачи је доказ за то да увод и тело текста нису изашли испод истог пера. Могуће је навести разлоге због којих је Анаксимен „прекрштен“ у Аристотела, а један је управо то што су у антици и средњем веку књиге преживљавале само ако су се преписивале. Да је дело остало под именом Анаксимена из Лампсака – ретора који је имао репутацију „уличара“ и практичара – можда би било изгубљено као „исувише цинично“. Под именом Аристотела, оно је постало део обавезне лектире. Фалсификатор је, парадоксално, спасао Анаксимена тако што му је ставио маску која је била прихватљива хришћанским и исламским учењацима каснијих епоха. Иронија је у томе што је само то писмо – као чин обмане – у савршеном складу с философијом Анаксимена. Оно је реторички „изговор“. Аутор писма користио је Аристотелово име као *εἶδος* да би провукао *λοῖος*. Ово писмо, у ствари, први је слој реторичке одбране овог дела. Оно служи као „морални кишобран“. Ако би неко оптужио текст да је исувише суров, свако би могао да се позове на уводно писмо и наведе то да је аутор велики Аристотел, који пише на добробит свог ученика. То је врхунац античке домишљатости: књига о томе како убеђивати и манипулисати другима, прокријумчарена је путем веома успешне књижевне манипулације.

ђен општом сагласношћу града, који објављује како треба чинити сваку појединачну ствар. [5] Поред тога, мислим да ти није непознато и ово: да оне који се служе говором и бирају да све чине уз помоћ њега хвалимо као часне и добре људе, а оне који нешто чине без разума мрзимо као сурове и дивље. Због тога оне рђаве, који су своју злобу испољили, и јесмо казнили, а на оне добре, који су своју врлину објавили, угледали се. [6] Тако смо открили и одвраћање од будућих зала, и задобили преимућство од постојећих добара. И кроз то смо избегли предстојеће тешкоће, а прибавили користи које нисмо имали; јер као што је живот без болова пожељан, тако се и разборит говор воли. [7] Треба да знаш да су већини људи примери – једнима закон, а другима твоји – живот и речи. Да би се, дакле, разликовао од свих Хелена и варвара, мораш да уложиш сав труд да они који проводе време у опонашању тога, овенчани елементима врлине, не воде себе пут рђавих ствари, него да жуде за тим да учествују у истој врлини. [8] Надаље, савет је нешто најбожанственије код човека, тако да свој труд не смеш да трошиш на споредне и безвредне ствари, него треба да настојиш да изучиш саму срж доброг савета. [9] Јер, ко би од оних обдарених умом оспорио да је непромишљено поступање знак безумља, а извршавање оног што је наложено сходно упутству разума – обележје учености? [10] Може да се примети да се сви они с најбољом управом међу Хеленима прво служе говором па тек онда делима, а уз то и они варвари који уживају највеће достојанство користе ово пре самих дела, знајући добро да је уочавање оног корисног путем говора – тврђава спасења. [11] Њу треба сматра-

ти неосвојивом, и не треба мислити да здања од камена пружају сигурно уточиште. Међутим, оклевам да пишем даље, да не би изгледало да се размећем доказујући оно што је већ добро познато као да није прихваћена истина. Зато се заустављам, додајући само оно о чему може да се говори целог живота: да је ово оно по чему се разликујемо од осталих живих бића. [12] Ово ћемо, дакле, и ми имати као нешто што нас издваја од других, ми које смо од божанства добили највећу част. Јер жељом, гневом и сличним служе се и сва остала жива бића, али говором ниједно осим људи. Било би најчудније од свега ако бисмо, живећи срећније од осталих бића само захваљујући томе, због небриге занемарили и напустили узрок великог благостања. [13] Подстичем те, дакле, већ одавно позваног, да се држиш философије говора. Јер, као што је здравље чувар тела, тако је ученост постала чувар душе. Стога, кад она предводи, неће ти се догодити да погресиш у делима, него ћеш, такорећи, сачувати сав свој постојећи иметак. [14] Осим реченог, ако је гледање очима пријатно, чудесно је изоштрено видети очима душе. И као што је војсковођа спаситељ војске, тако је општење с ученошћу водиља живота. Сматрам да је добро да ове и сличне ствари оставимо по страни у садашњем тренутку. [15] Писао си ми с налогом да се нико други од људи не докопа ове књиге, знајући да као што родитељи више воле оне који су од њих рођени него подметнуту децу, тако и они који су до нечег дошли воле то као своје; јер за ове речи, као за децу, спремни су и да умру. [16] Они које зову софистима с Пара, пошто због непросвећене млитавости сами нису изнедрили своја учења,

немају склоности према сопственим делима, него их вребају тамо где се продају за новац. Због тога ти саветујем да чуваш ове расправе тако да их, док су нове, нико не исквари, него да, проживећи век пристојно уз тебе, кад одрасту, стекну непомућену славу. [17] Преузели смо оно што нам је Никанор објаснио, и усвојили још понешто од других који су, унутар својих моћи, саставили нешто истанчано о овим истим стварима. Срећћеш се с ове две књиге, од којих је једна моја, написана у оквиру мојих моћи, за Теодекта¹, а друга је од Коракса. [18] Све остало нарочито је написано о политичким и судским наложима; одатле ћеш, и у погледу једног, и у погледу другог, имати обиље управо из ових записа састављених за тебе. Поздрав.

1. Три су рода јавних говора: пред скупштином, свечани и судски. Њих има седам врста: подстицајних, одвраћајућих, похвалних, покудних, оптужујућих, одбрамбених, испитивачких – било самих по себи, било у односу на нешто друго. [2] Толико о броју врста говора, а користићемо их у општим скупштинским расправама, у судским расправама о уговорима и у приватним разговорима. Најспремније ћемо моћи да говоримо о њима ако, узимајући сваку врсту понаособ, набројимо њихова својства, примену и дејства. [3] Да прво прођемо кроз подстицаје и одвраћања, будући да се највише користе у приватним разговорима и уопште при скупштинским иступањима. Уопштено говорећи, подстицај је позив на избор, у смислу начина говора или поступања, а одвраћање је спречавање избора, било говора, било поступања. [4] С таквим одређењем, онај ко подстиче треба да покаже да је то нашта се позива праведно, законито, корисно, племенито, пријатно и лако за извршавање; ако, с друге стране, то не успева, треба показати да је могуће, кад се позив односи на тешке ствари, и да је то неопходно учинити. [5] Онај ко одвраћа треба кроз супротности да уведе препреку, како није ни праведно, ни законито, ни корисно, ни племенито, ни

пријатно, ни могуће то чинити, а ако то не успева, онда да је мукотрпно и непотребно. [6] Сви правци поступања учествују у оба ова аспекта, тако да онај ко има ове поставке неће оскудевати у томе да нешто каже. То су, дакле, ствари којима треба да теже они који подстичу и одвраћају; покушају да одредим шта је свака од њих и да покажем одакле ћемо се, за потребе говора, њима снабдети. [7] Оно што је праведно, неписани је обичај свих или већине, и он одређује шта је лепо, а шта је ружно. То је поштовање родитеља, лепо опхођење према пријатељима и узвраћање захвалношћу добротиницима; јер да чине то и слично, људима не налажу писани закони, него се то одмах сматра неписаним и заједничким законом. То је, дакле, праведно, а закон је заједнички споразум града, који у писаном облику налаже како треба обављати сваку ствар. [8] Корисно је чување постојећих добара, или стицање оних која немамо, или одбацавање постојећих зала, или спречавање очекиваних штетних ствари. То ћеш, кад је реч о појединцу, убројити у тело, душу и спољашње ствари. [9] Телу су корисне: снага, лепота, здравље; души: храброст, мудрост, праведност; спољашњим стварима: пријатељи, новац, иметак. Супротно овом је бескорисно. Граду су од користи следеће ствари: слога, способност за рат, новац и обиље прихода, врлина и бројност савезника и, укратко, све што је слично овоме сматрамо корисним, а супротно овом – некорисним. [10] Племенита дела су она од којих ће онима који их извршавају припасти некаква слава и поштовање; пријатна су она која производе радост; лака су она која се извршавају с најмање времена, труда и утрошка;

могућа су сва она која могу да се изведу; нужна су она код којих не зависи од нас да ли ћемо их извести, него су таква по божанској или људској принуди. [11] То су, дакле, праведно, законито, корисно, лепо, пријатно, лако, могуће и нужно, а о њима ћемо обилато говорити ослањајући се на њих саме, њима сличне ствари, затим оне супротне, и ослањајући се на оно што су већ пресудили богови или славни људи, судије или наши противници. [12] Какво је оно праведно, већ смо објаснили; а слично праведном је ово: „Као што сматрамо праведним да се покоравамо родитељима, тако исто приличи да синови опонашају дела очева.“ И: „Као што је праведно узвратити добротворством онима који су нама учинили добро, тако исто праведно је не наудити онима који нам нису учинили никакво зло.“ [13] Оно налик праведном треба схватати на овај начин, а из супротности треба учинити очигледним сам пример: „Као што је праведно казнити оне који су учинили некакво зло, тако исто приличи узвратити добротворством онима који су нас задужили.“ [14] Оно што су извесни славни људи пресудили као праведно схватаћеш овако: „Али не мрзимо и не чинимо зло непријатељима само ми, него и Атињани и Лакедајмоњани сматрају да је праведно светити се непријатељима.“ [15] Тако ћеш често приступати оном праведном; а шта је законито само по себи, већ смо раније одредили, али је потребно, где год је то од користи, увести и самог говорника и закон, а затим и оно што је слично писаном закону. [16] То би било овако: „Као што је законодавац казнио лопове најстрожим казнама, тако и најстрожим казном треба казнити оне који обмањују; јер

они краду разборитост.“ [17] И: „Као што је законодавац поставио за наследнике најближе сроднике оних који умру без деце, тако и ја сад треба да постанем господар имовине ослобођеног роба; јер пошто су они који су га ослободили умрли, ја сам најближи роду и био бих праведан господар ослобођеном робу.“ [18] Оно слично законитом схвата се на овај начин, а супротно овако: „Ако закон забрањује расподелу јавне имовине, јасно је да је законодавац пресудио да сви који је деле чине неправду.“ „Ако закони налажу да се поштују они који су добро и праведно управљали јавним пословима, јасно је и то да оне који јавна добра уништавају сматрају достојним казне.“ [19] Из супротности тако постаје јасно шта је законито, а из оног што је пресуђено овако: „И не само да ја кажем да је законодавац овај закон поставио због тога, него су и раније судије, кад је Лиситид излагао ствар, о овом закону изгласале слично овом што ја сад износим.“ [20] Разматрајући законито на много начина, тако ћемо га и приказати; а шта је корисно само по себи, већ је раније одређено, али у излагање треба унети и нешто од већ реченог, ако је изведено из корисног, на исти начин на који смо разматрали законито и праведно, па је стога и оно корисно потребно на много начина приказивати. [21] Слично оном корисном било би следеће: „Као што је у ратовима од користи да се најхрабрији поставе први, тако је и државама од користи да најразумнији и најправеднији предводе мноштво.“ И: „Као што је здравим људима од користи да се чувају да се не разболе, тако је и сложним градовима од користи да унапред пазе да не дође до раздора.“ [22] Тражећи сличности с ко-

Неухватљиви аутор *Реторике за Александра*

Историја приписивања ауторства трактата *Реторика за Александра* веома је сложена. Овај спис вековима је био у оптицају под именом Аристотела, да би се испоставило да је реч о једином у потпуности сачуваном приручнику софистичке реторике из 4. века пре нове ере, чији је стварни аутор, макар у овом тренутку, највероватније Анаксимен из Лампсака. Спис је дуго био део Аристотеловог корпуса (*Corpus Aristotelicum*), пре свега због лажног уводног писма, у којем се Аристотел тобоже обраћа Александру Великому. Међутим, модерна критика (на првом месту Леонард Шпренгел у 19. веку) недвосмислено је доказала да стил, структура и прагматични, готово макијавелистички савети не одговарају Аристотеловој философској обрађеној *Реторици*. Већ од 16. века, ауторство је приписано његовом савременику, историчару и ретору Анаксимену из Лампсака, и то захваљујући увидима фирентинског хуманисте Пјера Веторија, који је приметио да се седам поджанрова елоквенције, које помиње Квинтилијан, а о којима расправља Анаксимен, поклапају са седам родова у *Реторици за Александра* (Vettori 1548, folio 7r).

О индицајама да је Анаксимен стварни аутор *Реторике за Александра*, вредне материјалне доказе пружају три античка аутора. Квинтилијан, римски учитељ рето-

рике из 1. века нове ере, пружа најважнији спољашњи доказ у прилог Анаксименовог ауторства. У свом делу *Institutio Oratoria* (III 4, 9), расправљајући о поделама говорничких родова, Квинтилијан експлицитно наводи да је Анаксимен сматрао како постоје два главна рода (извршни и судски), али да они у себи садрже седам подврста. Ова специфична подела на седам врста говора потпуно се поклапа са структуром *Реторики за Александра*. Премда Квинтилијан на другим местима дело наводи и под Аристотеловим именом (верујући тадашњим преписима), овај пасус представља кључ који је модерним филолозима омогућио да текст повежу с Анаксименом. Атенеј из Неукратита (почетак 3. века нове ере), у својој *Гозби софиста* (*Δειπνοσοφισταί*, XI), доноси анегдоте о интелектуалном животу Грчке, али и важне књижевно-историјске белешке. Он се осврће на Анаксимена као на плодног писца и вештог софисту, познатог по својој оштроумности, али и по књижевним подвалама. Атенеј помиње да је Анаксимен саставио текст против свог супарника Теопомпа, опонашајући његов стил, како би га осрамотио. Ова традиција приказивања Анаксимена као мајстора пастиша и књижевних мимикрија савршено објашњава како је и из којих разлога *Реторика за Александра* могла да буде успешно „подметнута“ као Аристотелово дело, или због чега је Анаксимен, ако је он заиста аутор, искористио форму писма Александру да делу подари тежину. Византијски позноантички философ Сиријан (5. век нове ере), у својим коментарима на Хермогенове¹ реторичке списе, непосредно се бавио ауторством и традицијом реторичких приручника. Свестан сложености реторичке традиције 4. века пре нове ере, он у својим освртима помаже да се раздвоји строго логичка и философска струја реторике (коју је заступао

¹ Атински философ из 5. на 4. век пре нове ере, према Платону и Ксенофону један од Сократових ученика.

Аристотел) од практичне, превасходно софистичке технике говорништва (τέχνη), којој *Рейџорика за Александра* несумњиво припада. Сиријанови коментари потврђују то да су учени људи позне антике препознавали суштинску разлику у учењу између ове расправе и Аристотелових стварних философских погледа.

Сва три аутора показују да је иза званичног приписивања Аристотелу увек постојала алтернативна струја знања у антици која је препознавала Анаксименов рукопис – било кроз теоријске подударности (Квинтилијан), карактер самог аутора (Атенеј) или доктринарне разлике (Сиријан).

У античкој филологији и историји књижевности више него често узимају се као „запечаћене“ истине ствари које су, у суштини, само најбоље претпоставке којима тренутно располажемо. Тако, премда је Аристотел као аутор *Рейџорике за Александра* дефинитивно одбачен, претпоставка да ауторство припада Анаксимену из Лампсака није несумњиво доказана, нити с ове временске дистанце и на основу ових извора уопште може да се коначно докаже. То је, како се наводи, *радни консензус*, али нипошто не и дефинитивна чињеница.

Главни стуб у прилог Анаксименовог ауторства остају Квинтилијан и његово сведочанство о подели говора на седам врста. Међутим, пажљиви филолози уочавају озбиљан логички проблем: то што се теорија из *Рейџорике за Александра* поклапа с Анаксименовом теоријом коју наводи Квинтилијан, уопште не мора да значи да је Анаксимен саставио тај приручник. Постоји велика вероватноћа да су и Анаксимен и анонимни аутор овог текста користили неки трећи, данас потпуно изгубљени софистички приручник из 4. века пре нове ере, на пример, из утицајне Исократове школе. У ауторово време (ко код он био), реторички приручници често су били у оптицају без јасно назначеног аутора, преписивали се, допуњавали и спајали. Оно што ми данас познајемо као